

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

נקודת ההתחלה ההוגנת-יחסית. העיקרון הראשון הוא אפוא:
אל יגיע איש לידי עוני חמור.

העיקרון השני הוא תמיכה בכוהנים והלויים - והוא זה המכונן את מצוות התרומה הניתנת לכוהנים והמעשר הראשון הניתן ללויים. הכוהנים והלויים היו בישראל המקראית אליטה דתית, שתפקידה היה להבטיח כי בלב החיים הלאומיים תתקיים כראוי עבודת ה', בפרט במקדש. היו להם עוד תפקידים חשובים, כגון מורים ושופטים.

העיקרון השלישי הוא אישי ורוחני יותר. מצוות כגון הבאת הביכורים לירושלים והעלייה לרגל בחגים פסח, שבועות וסוכות, המציינים בין היתר את עונות השנה החקלאית, מנחילות את ערכי הענווה והכרת הטוב. הן מלמדות את האדם שהארץ שייכת לאלוהים, ושאנחנו רק דיירי ווארחיו. הגשם, השמש והאדמה עצמה נותנים לנו תנובה רק בגלל ברכת ה'. בלי תזכורות קבועות כגון אלו, חכרות שוקעות, לאט אבל בטוח, לחומרנות ולשביעות רצון עצמית. שליטים ואליטות שוכחים שתפקידם לשרת את עם, וסבורים שתפקיד העם לשרת אותם. כך, בשיא פריחתן של אומות, מתחילה בלי משים שקיעתן.

דומה שכל העקרונות הללו אינם נוגעים למצווה אחת האמורה בפרשתנו, מצוות מעֵשֶׂר שְׁנִי, ומותירים אותה בלתי מובנת. כאמור, בשנה השלישית והשישית למחזור השמיטה, ניתן מעשר לעני. אולם בשנים הראשונה, השנייה, הרביעית והחמישית, נוהגת מצוות מעשר שני. מעשר זה אינו מיועד לעניים, וגם לא לכוהנים או ללויים. האיכר לוקח אותו לירושלים ושם אוכל אותו בטהרה:

מעשר שני לחברה חזקה

ישראל הקדומה של ימי המקרא הייתה חברה חקלאית. בהתאם לכך, בחרה התורה בחיים החקלאיים כמסגרת למימוש חזונה הדתי והחברתי. בחזון זה יש שלושה רכיבים יסודיים.

הראשון הוא הקלת העוני. מטעמים רבים, התורה מאמצת את העקרונות הבסיסיים של מה שאנו מכנים כלכלת השוק. אלא שהשיטה הזו, המצטיינת ביצירת עושר, טובה פחות בחלוקתו ההוגנת. לכך מכוונת החקיקה החברתית של התורה; כלשונו של הנרי ג'ורג', "להניח את היסוד למדינה חברתית שלא יתקיימו בה עוני קשה ומחסור משפיל".

זו מטרת המצוות המותירות חלקים מן היבול לעניים: לקט, שכחה ופאה. שיכולים שנשמטו, עומרים שנשכחו, ומה שגדל בפינת השדה. נוסף על כך, תנובת השנה השביעית היא הפקר, אינה שייכת לאף אחד ושייכת לכולם; ומעשר עני ניתן בשנים השלישית והשישית בכל מחזור שבע שנים. בשמיטה וביובל, אחת לשבע שנים ואחת לחמישים שנה, מתקיימות דרגות שונות של שמיטת חובות, שחרור עבדים והחזרת נחלות לבעליהן המקוריים, וכך מושבים חלקים נכבדים במשק אל

אולם לרמב"ם הסבר אחר:

גם את מעשר שני הוא ציווה להוציא על מזון בלבד בירושלים, כדי שזה יעורר בהכרח למתן צדקה, שהרי אי אפשר להחליפו אלא באוכל, ויהיה קל לאדם להקנותו מעט מעט. זה מחייב להתכנס במקום אחד כדי שהאחווה והאהבה בין האנשים תתחזקנה מאור.²

לדעת הרמב"ם, למעשר השני מטרה חברתית. הוא מחזק את החברה האזרחית. הוא יוצר קשרים וחברויות בין אנשים. הוא מעודד את הבאים לחלוק את ברכת יכולם עם הזולת. הוא גורם לזרים להיפגש זה עם זה ולהתיידד. בין עולי הרגל נוצרת אווירת אחווה. כך מתפתחות תחושות של אזרחות משותפת, של שייכות ושל זהות קיבוצית. דבר דומה אומר הרמב"ם על החגים עצמם:

תועלתה של העלייה-לרגל, טעמה ידוע: בגלל התחדשות התורה הנובעת מאותה התכנסות כתוצאה מן ההיפעלות והאחווה שבין האנשים.³

במילים אחרות, האווירה בירושלים בעת מעודדת מוכוונות ציבורית: התמקדות של היחידים בהיבט הציבורי של החיים, בטובת הכלל ובקשרים עם הזולת. הרמב"ם מוסיף ומסביר שם כי המזון נמצא בירושלים בעת העלייה לרגל בשפע, כי אנשים באים עם פירות נטע רבעי, עם מעשר בהמה, ועם תבואה, יין ושמן של מעשר שני. את כל אלה אי אפשר למכור ואי אפשר לשמור לשנה הבאה; הכמות הגדולה חייבת להיאכל, ועל כן הבריות חולקות אותה איש עם רעהו – ובפרט עם נזקקים, כפי שמפרטת התורה: "וְשִׂמְחָתָּ בְּחֶגְגְּ אֹתָהּ וּבְנֶגְדָּהּ וּבְכֶבֶדָּהּ וּבְאִמְתָּהּ וְהָלוּי וְהַגֵּר וְהַיְתוּם וְהָאֱלֻמִּנָּה אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ" (דברים טז, יד)

וְאֶכְלֶתָּ לִפְנֵי ה' אֶל-לֶהֱיֶךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר לְשַׁכַּן שְׁמוֹ שָׁם מֵעֵשָׂר דְּגָנְךָ תִּירֶשֶׁתָּ וּיְצַהֲרֶךָ וּבְכֹרֶת בְּקֶרֶךָ וּצְאֻנְךָ, לְמַעַן תִּלְמַד לִירְאָה אֶת ה' אֶל-לֶהֱיֶךָ כָּל הַיָּמִים. (דברים יד, כג)

אם האיכר גר הרחק מירושלים, מוצעת לו חלופה:

וּנְתַתָּה בַּכֶּסֶף וְצִרְתָּ הַכֶּסֶף בְּיָדְךָ וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֶל-לֶהֱיֶךָ בּוֹ. וּנְתַתָּה הַכֶּסֶף בְּכָל אֲשֶׁר תֵּאָוֶה נַפְשְׁךָ: בְּבָקָר וּבְצֹאֵן וּבִיַּיִן וּבְשֶׂכֶר וּבְכָל אֲשֶׁר תִּשְׁאַלְךָ נַפְשְׁךָ. וְאֶכְלֶתָּ שָׁם לִפְנֵי ה' אֶל-לֶהֱיֶךָ וְשִׂמְחָתָּ אֹתָהּ וּבִיתְךָ. (שם כה-כו)

הקושי ברור: המעשר השני לא ניתן לעניים, ולא לכוהנים, ועל כן הוא אינו שייך לעיקרון הראשון או השני. אולי השתייך לעיקרון השלישי, ונועד להזכיר לחקלאי שהארץ שייכת לאלוהים, אך גם אפשרות זו אינה נראית סבירה – כי להבדיל מהבאת הביכורים ומהעלייה לרגל, אכילת המעשר בירושלים אינה כרוכה בשום הצהרה או טקס דתי. לבד מעצם השהות בירושלים, דומה שלמוסד המעשר השני אין תוכן עיוני או רוחני. מה, אם כן, עומד מאחוריו?

חז"ל אמרו, על סמך המילים "לְמַעַן תִּלְמַד לִירְאָה אֶת ה' אֶל-לֶהֱיֶךָ", המופיעות בפסוק שציטטנו, שהמעשר השני נועד לעודד לימוד. האיכר השוהה בירושלים לצורך אכילת המעשר או המזונות שנקנו בדמי פדיונו מושפע בינתיים מהאווירה של עיר הקודש שתושביה עסוקים בעבודת המקדש ובלימוד תורה.¹ דומה הדבר לקהילות בחו"ל בימינו המארגנות טיולי לימוד לישראל.

לשלם. כאשר רבים בוחרים לעשות כך, האמון ההדדי בחברה נשחק והמוכוונות הציבורית שוקעת.

ב"משחק", כל משתתף מקבל 10 דולרים ומוזמן לתרום לקופה משותפת; מוסכם כי הסכום שיצטבר בקופה יוכפל פי שלושה, למשל, והסכום שיתקבל יחולק בשווה בין השחקנים. כך, אם כל השחקנים יתרמו איש איש את כל עשרת הדולרים שלו, כל אחד מהם יקבל שלושים דולר. אולם אם יש, למשל, שישה שחקנים, יכול אחד מהם לעשות חשבון ולגלות שהוא יכול לא לתרום כלום, להניח לחמשת האחרים לתרום את כל כספם, כך שבקופה ייאספו חמישים דולר שיהפכו ל-150 – ואז לקבל כמו כל אחד מהם שישית מהסכום, קרי 25 דולר, וליהנות נוסף על כך גם מעשרת הדולרים ששמר לעצמו.

כאשר זה קורה, ויש כמה סיבובים במשחק, השחקנים האחרים מבחינים מיד שלא כולם תורמים סכום שווה. חוסר-ההוגנות הזו גורם להם להחליט בסיבוב הבא שגם הם יתרמו פחות. כך פוחת סך התרומות, וכולם מפסידים מכך כי הסכום המוכפל קטן. הקבוצה מפסידה, ושום יחיד אינו מרוויח. לעומת זאת, אם ניתנת לשחקנים אפשרות להעניש את הנצלן על חשבונם – למשל, אם נקבע שעל כל דולר שנתרם למטרת העונש ייקנס השחקן הנענש בשלושה דולרים – השחקנים נוטים להשתמש באפשרות הזו, אף שבטווח המידי היא עולה להם כסף. הטרמפיסט הנענש לומד לקח, חדל ממנהגו, ובסופו של דבר כולם מרוויחים.

כשעה שאני כותב את המאמר הזה, כלכלת יוון עומדת על סף התמוטטות. לפני כמה שנים, ב-2008, ערך הכלכלן בנדיקט הרמן ניסוי השוואתי במשחק הטרמפיסט; הוא הריץ אותו

בשנות השלושים של המאה ה-19, כאשר כתב ההוגה הצרפתי אלקסיס דה-טוקוויל על הדמוקרטיה בארצות הברית, הוא נוכח שעליו לטבוע מטבע לשון חדש לתופעה שנתקל בה שם, ושהייתה בעיניו אחת הסכנות הגלומות בחברה דמוקרטית. המונח שטבע היה אינדיבידואליזם. הוא הגדירו כ"רגש בוגר ושלן, המכוון כל אזרח להינתק מכלל חבריו ולפרוש הצדה עם משפחתו וידידיו, כדי שלאחר שייצור לו כך חוג קטן משלו יעזוב בחפץ לב את החברה לנפשה"⁴. לדעתו, הדמוקרטיה מעודדת אינדיבידואליזם – והוא, בתורו, גורם לכריות להשאיר את ענייני הטוב המשותף לממשלה, שמתוך כך מתחזקת ומתחזקת במידה העולה לאיים על החופש עצמו.

זו הייתה תובנה מבריקה. שתי דוגמאות מן הזמן האחרון ממחישות זאת. את הראשונה הציג הסוציולוג הדגול איש הארוורד הילרי פוטנס, במחקרו על רשויות מקומיות באיטליה בשנות התשעים.⁵ לאורך שנות השבעים הוקמו בכל האזורים באיטליה מוסדות שלטון מקומי במבנה זהה ובאותם תנאים – אך לאורך עשרים השנים הבאות חלק מהאזורים שגשגו, ואחרים קפאו על שמריהם; בחלק היו ממשל יעיל וצמיחה כלכלית, בעוד אחרים התבוססו בשחיתות ובהישגים ירודים. פוטנס מצא כי המפתח להבדלים בין אזור לאזור היה המידה שבה נמצא בו ציבור אזרחים פעיל, מעורב ובעל מודעות ציבורית.

הדוגמה השנייה מוכרת בשם "משחק הטרמפיסט" – ניסוי הבוחן מוכוונות ציבורית בתוך קבוצה. בחייה של חברה יש תמיד פוטנציאל להתנגשות בין האינטרס האישי לבין הטוב המשותף. במקרים רבים יש ליחיד פיתוי להשתמש במשאבים ציבוריים בלי לשאת בנטל המשותף; למשל, לנסוע בתחבורה ציבורית בלי

בערים שונות ברחבי העולם, לראות אם יש הבדלים גיאוגרפיים ותרבותיים בהתנהגות השחקנים. ואכן, הוא מצא כי במקומות כגון בוסטון, קופנהגן, בון וסיאול התרומות-מרצון לקופה המשותפת היו גבוהות; נמוכות הרבה יותר היו התרומות באיסטנבול, בריאד ובמינסק, מקומות שם הכלכלה מפותחת פחות. אך התרומות הנמוכות ביותר נרשמו באתונה. יתרה מכך, באתונה, אפילו כאשר השחקנים הענישו את הנצילים, הללו לא סרו מדרכם הרעה. הם העדיפו לנקום במענישים, ולהעניש אותם בחזרה. כשהמוכוונות הציבורית נמוכה, החברה אינה מצליחה להתלכד והכלכלה אינה מצליחה לצמוח.⁶

לכך בדיוק מכוונת התובנה המבריקה של הרמב"ם. מעשר שני נועד לייצר הון חברתי: לְרַשֵּׁת את החברה בעבותות של אמון ושל אלטרואיזם הדדי, באמצעות הכורח לחלק אוכל לזרים ברחובותיה ספוגי הקדושה של ירושלים. אהבת ה' עושה אותנו לאזרחים טובים יותר ולאנשים נדיבים יותר, וכך מחסנת אותנו מפני האינדיבידואליזם שתיאר דה-טוקוויל, זה המפורר את החברה הדמוקרטית עד חשש קריסה.

1. ספרי על אתר. גרסה מורחבת של פירוש זה נמצאת בספר החינוך, מצווה שס. וראו גם תוספות, בבא בתרא כא ע"א, ד"ה "כי מציון".
2. מורה נבוכים ג, לט. מתוך תרגום מיכאל שוורץ, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ג.
3. שם מו.
4. אלקסיס דה-טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ח, כרך שני, חלק ב, פרק ב: "על האינדיבידואליזם בארצות דמוקרטיות", עמ' 537.
5. Putnam, Robert D., Robert Leonardi, and Raffaella Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton UP, 1993.
6. Herrmann, B., C. Thoni, and S. Gächter, "Antisocial Punishment Across Societies", *Science* 319.5868 (2008): 1362-1367.